

Общност и многообразие на словоредата на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част III¹

Людмила Ухлиржова (Прага)

Изследването предлага сопоставление на клитиките в българския и чешкия език. Обраща се внимание на фонологичните (просодичните) и синтаксичните особености, за да се установят основните различия между чешкия език, в който се наблюдава вакернагелова позиция, и българския, в който клитиките обикновено примыкают к глаголу. Приводят се теоретична модель на синтаксиса на зависимостите. Изследването се дели на четири части. Първата част разглежда теоретични въпроси, касаещи същността на клитиките и техните общи свойства; втората разглежда правилата за разположение на клитиките в българския език в сопоставление с чешкия; третата обръща внимание на особено случаи на примыкание на клитиките и четвъртата, последната, разглежда случаи, намиращи се на границата между афиксом и клитикой.

The systems of clitics in Bulgarian and Czech are compared. Both phonological (prosodic) and syntactic features are taken into consideration to capture the main differences between Czech, which is – mainly – a Wackernagel-position language, and Bulgarian, which is – basically – verb-adjacent. The theoretical framework for the comparison is dependency syntax. The study is divided into four parts. In Part I some open theoretical questions concerning the concept of clitics as well as of their general properties are discussed; in Part II the author describes main distribution rules of clitics in Bulgarian as compared to Czech; in Part III she deals more special cases of placement of clitics in both languages, and finally, in Part IV some typical cases „on the border“ between affixes and clitics will be mentioned.

4.6. Клитики след пауза

След като – съгласно правилото на Вакернагел – клитиката е винаги на „второ“ място в изречението, трябва по-точно да се определи и кои членове на изречението могат да са на т. нар. *първа позиция* в него. Обикновено „първата“ пози-

¹ Продължение от *Съпоставително езикознание*, 2011, № 1, 5–17; 2011, № 2, 20–31.

ция, т. е. позицията на първата ударена цялост, се заема от неразширена част на изречението, евентуално от развита NP² (вж. примерите, посочени в ч. П³) или от лична глаголна форма. Тя също така може да бъде заета от служебна дума, най-често от съчинителен или подчинителен съюз. Не всички съюзи обаче могат да изпълняват тази функция. В чешки и български език наборът от съюзи, които могат да бъдат употребени в тези случаи, се различава. В чешкия клитика не може да е непосредствено след най-използваните съчинителни съюзи *a*, *i*, *ale*, докато в българския това е възможно.

Chtěl jít ven, ale rozpršelo se.

**Chtěl jít ven, ale se rozpršelo.*

Všiml si, že bude pršet, a vrátil se pro deštník.

**Všiml si, že bude pršet, a se vrátil pro deštník.*

Slíbil, že se vrátí, ale už se nikdy neukázal.

**Slíbil, že se vrátí, ale se už nikdy neukázal.*

Хайде, сине, рече баща ми и ме хвана за ръка.

В същото време и в двата езика се увеличават случаите, в които кликата (в конкретния случай – *проклитиката*) се намира непосредствено след паузата, т. е. в началото на второто (или на следващото) изречение в рамките на сложното изречение или след вметнатия израз.

Kam položil rozečtenou knížku, si nemohl vzpomenout.

Že zapomněl rozečtenou knížku na terase, si vzpomněl, až když se spustil déšť.

Като влязох, го забелязах веднага (примерът е от Ницолова 2008:151).

Още щом влязохме в усяя, ни посрещнаха с викове свраки (примерът е от Беличова, Ухлиржова 1996: 223).

На тази все по-засилваща се словоредна тенденция в чешкия (респ. и на промяната в книжовната норма) обръща внимание още М. Докулил (1956); в българския тенденцията очевидно е регистрирана за пръв път от Р. Ницолова (2008: 292–3). Авторката обяснява тази промяна в българската норма (също така и *взел е – е взел*) с ускоряващото се темпо на речта (което води и до редуциране на по-дългите паузи в нея). Употребата на клитики след пауза е особено характерна за разговорния български език, срв.

Работа ще има цел живот, но като си учил си имаш така казано по-просто хляб в ръцете (примерът е от <http://www.bgspeech.net>).

С клитика също така може да започва и изречение в позиция след пряка реч, сигнализиращо за нея:

Само едно? – се подиграва синът.

Вие, дисциплинираните, сте нарушение на природата! – се препира Дара (примерите са от Б. Димитрова, Лавина).

² NP = nominal phrase = именна група.

³ Част II от студията е отпечатана в Съпоставително езикознание, 2011, № 2, 20–31.

4.7. Клитика на „трето“ място в изречението

В някои случаи е възможно клитиката да се „премести“ и на трето място в изречението. Причините за „преместването“ ѝ могат да са стилистични, семантични или комуникативни. Това обаче може да стане само ако няма граматичен фактор, който да препятства промяната – тъй като той е надреден по отношение на всички останали фактори. Именно поради тази причина до „преместване“ на клитики „надясно“ се стига по-често в чешки, отколкото в български език. Става дума за следните случаи:

(а) Отклонения (факултативни) от установената в книжовната норма позиция на клитиката се наблюдават в диалектите, в авторската реч или под влияние на спецификите на определен жанр. Така например в поезията мястото на клитиките, както и позицията на останалите думи, се определя от ритмичната и римната схема на стиха. Една от другите възможни прояви на позиционна вариантност на клитиките, а именно изместването на клитиката след глагола, е характерна за индивидуалния стил на някои български и на някои чешки (вж. напр. прозата на Я. Сайферт⁴) писатели.

*Po krásných tvářích padají mu dvě dlouhé ruličky vlasů.
Od toho dne vídali jsme se téměř denně.*

В чешки език задпоставеност на клитиката като посочената се смята за резултат от все по-отслабващото днес влияние на граматичния фактор в словоредата на клитиките.

(б) В някои случаи роля може да изиграе и значението на съюза, напр. в чешкия е определяща семантиката на многозначния съюз *zatímco*. Ако той е употребен в значение, изразяващо конфронтация, синтактичният член е веднага след него, а клитиката – едва на трето място: *Zatímco Petr se pilně připravoval na zkoušky, Pavel raději chodil na diskotéky*. Ако обаче съюзът има темпорално значение, клитиката е веднага след съюза: *Zatímco se děti chystaly na vycházku, venku se dalo do deště*.

Понякога позицията на клитиката не е фиксирана, но това не променя семантиката на изречението:

Nicméně jsme se před malou chvílí dověděli, že... / Nicméně před malou chvílí jsme se dověděli, že...

(в) Най-честата причина за „преместване“ на клитиката на „трета“ позиция в изречението е актуалното членение⁵, по-конкретно целта на говорещия в хода на

⁴ Jaroslav Seifert. *Všecky krásy světa*. Praha: Československý spisovatel, 1982.

⁵ За класификацията на клитиките с оглед на функциите им в актуалното членение вж. Свобода 2000 и Свобода 2001. А. Свобода различава отделните единици въз основа повишаването на относителните динамични степени на изказване в рамките на едно изречение – от най-ниските до най-високите, т. е. в посока от същинската тема през транзита до същинската рема. При анализа подхожда от функциите на клитиките в актуалното членение към техния словоред. Стига до заключението, че: „Klitika, která signalizují některé specifické složky vlastního tranzitu, se svým slovo-

комуникацията да подчертае, да актуализира някоя от частите на темата. В следващия пример това е обстоятелственото пояснение за време *zítra*:

Meteorologové předpokládají, že zítra se tlaková výše přesune nad naše území a bude polojasno. (= dnes ještě prší).

Този начин е характерен за чешкия. Българският от своя страна използва за изразяване на разлики в актуалното членение опозицията на кратките местоименни форми и на редулицираните форми (Ницолова 2008: 40), понякога също така и опозицията на кратките и дълги форми на притежателните местоимения⁶.

Позиционните варианти на клитиките се проявяват в ритъма на изречението. Вариантите с клитика на „второ“ място имат по-плавен ритъм, докато преместването на клистиката на „трето“ място е съпроводена с по-остра ритмична граница между актуализираната тема и останалата част от изречението. При това в сравнение с българския чешкият като цяло се отличава с по-голяма позиционна вариантност на клитиките, респ. с по-съществени разлики в ритъма на изречението.

4.8. Клитики в началото на изречението. Българските проклитични форми *ще, щях*

4.8.1. В спонтанните разговорни изказвания на чешки език клитиките могат да бъдат употребени още в самото начало на репликата:

Se mi zdá, že...; Se ví. Sem⁷ si to takhle nepředstavoval. Sem netušila, že máš návštěvu. Sem měla o tebe strach. Jsem moh klid'ánko počkat venku. Jsem neřikal, že mě to nebaví. Si to nemyslím. Bych radši nic takovýho netvrdil. Se na to mrknem. Se jenom ptám. Si představ, vůbec neměla páru, vo co de. Si děláš srandu, ne? Si piš. Ale něco tajíš, bych si tipla, že je v tom ženská. Bych vocenil, bych pronto viděl tvoje pozadí támhle na schodech.

В изброените примери „липсва“ първият ударен израз, говорещият сякаш го е „гълтал“. Изреченията започват с проклитично местоимение. Става дума за специфичен начин за свързване с предходните реплики в диалога⁸. Някои изрази (*Se ví, Se mi zdá*) са вече до такава степен лексикализирани, че в езиковата практика се срещат и изписани слято (*seví, semizdá*), т. е. в некодифициран вид. В писмени книжовни текстове изреченията би трябвало да изглеждат така:

Tak se mi zdá, že... To se ví. Já jsem si to takhle nepředstavoval. Já bych raději nic takového netvrdil u m. n.

sledným chováním podstatně liší od vlastnětematických enklitik“ (Свобода 2000: 159).

⁶ Срв. *Съпоставително езикознание*, 2011, № 2, с. 25.

⁷ Според изискванията на правописната норма *jsem* се изписва със съгласна *j-* в началото, но в книжовния изговор се допускат следните две възможности: [*jsem*] и [*sem*]. При изговор началният звук [*j*] обикновено отпада, но при препис на диалози с разговорна характеристика, напр. в художествената литература, *j-* най-често се появява отново.

⁸ Основна граматика на чешкия език 1995: 648.

Важно е да се отбележи, че под влияние на разговорния език клитиките в начална синтактична позиция вече се появяват и в някои писмени жанрове, напр. в заглавията или в първите изречения на публицистични текстове:

Jsem si všiml... (заглавие на фейлетон).

Подобни случаи могат да бъдат разглеждани и като пример за съществуващата обратна връзка между разговорната и книжовната форма на езиковите актове. Отначало в книжовните текстове проникват клитики в инициална синтактична позиция с произход от чешката разговорна реч и тъй като читателите виждат тази употреба в писмен текст, тя става по-активна и в устните им изказвания.

4.8.2. В български език е възможно първата позиция в изречението да бъде заета от морфемите за изразяване на бъдеще време *ще, щях*, които са с постоянен проклитичен характер и могат по-нататък да се свързват и с други клитики.

Ще дойда довечера. Щях да ти го кажа още вчера.

Проклитиките не могат да са на последно място в изречението, т. е. не може да се каже напр.

**Дойда довечера ще/щях.*

За българския е в сила правилото, че не съществува енклитика, която да може да заема начална синтактична позиция. Последователността в спазването на това правило отличава българския от някои други южнославянски езици (вж. подробно Франкс, Кинг 2000).

4.9. Отрицателната частица *ne*

В чешкия отрицателната частица *ne-*, маркираща отрицателно съдържанието на цялото изказване, се пише заедно с глагола (*nečtu, neplakal jsem, neplakal bych, nebude plakat, nejsem/nebyl jsem/nebudu volán*) и не се смята за клитика⁹.

Самостоятелната частица *ne* винаги е ударена: *Tos řekl ty, já ne. Dal bych si čaj, ale ne s mlékem. Ne, tohle mi nevádí. Půjďme, ne?*

В българския отрицателната частица *ne* се пише винаги разделно, тя е с проклитичен характер и винаги е в позиция пред ударената дума: *не чета*. Съществена типологична черта на българския, която го отличава от чешкия, е фактът, че след отрицание ударението винаги се пренася върху местоименните клитики:

*не го видях, не съм ходил на Шипка, не'се стеснявайте, не ми се свири, никак не ми се искаше да съм цар*¹⁰.

⁹ Както отбелязват авторите на „Основна граматика на чешкия език“ (1995: 366), „negační *ne* se tradičně chápe jako prefix, vzhledem k jeho pohyblivosti (*nebudu nakupovat, nenakoupil jsem, nebyl bych nakupoval* aj.) je lze chápat i jako částicí“. Чужденците, говорещи чешки, понякога грешат, като свързват префикса за отрицание с миналата форма на помощния глагол *byť*. Изречения като **Nejsem se narodil v Praze* обаче не са приемливи от гледна точка на граматиката – може да се каже: *Nenarodil jsem se v Praze* или *Nejsem rodilý Pražák* (с копула).

¹⁰ Явлението е сполучливо формулирано в работата на Франкс, Кинг (2000: 272): отрицател-

Само в случай че отрицанието се отнася до конкретна дума, ударението пада върху отрицателната частица: *не той ни трябва* (Ницолова 2008).

За позицията на българското *ли* след отрицание вж. т. 4.12. (по-долу, с. 12).

4.10. Клитики след предлози

По принцип чешките и българските предлози са с характер на проклитики. Най-често след тях се употребяват дълги местоименни форми, напр. *pojď ke mně/*mi, udělej to kvůli němu/*mu; pro mne za mne* и *pro tě za tě*¹¹; *мъчно ми е без тебе/*те*. Известна разлика между двата езика се наблюдава при някои секундарни предлози, напр. след българските *насреща, отпреде, отгоре, помежду, наоколо* и др. се използват само кратки дателни, както и кратки притежателни форми на местоименията: *насреща ми, отпреде ми*. Това е една съществена отлика на балканските езици (Ницолова 2008: 151). В чешкия със същите предлози могат да се употребят само дълги местоименни форми: *Novákovi bydlí naproti mně /*naproti mi; kolegyně Nováková vždycky hlasuje proti mně/*proti mi*. Посочените лексеми могат да се използват и като наречия: *той живее отсреща; bydlí naproti*.

4.11. Група от клитики

Последователността на отделните клитики в изречението е сравнително непроменлива. Ако групата от клитики има обща ритмична и синтактична „опора“¹², между съседните ѝ членове не може да се вмъкне каквато и да е друга дума (т. е. групата от клитики образува ритмична цялост)¹³.

Последователността на клитиките в чешки и български език съвпада само отчасти. Сходни са следните последователности:

(а) И в двата езика дателните форми на личните и възвратните местоимения са винаги преди винителните (в чешкия също така винителните предхождат родителните форми).

(б) Свободните дателни форми (датовус етикус или неподчинителните форми на личните дателни местоимения) са в позиция преди подчинителните дателни форми¹⁴.

ната частица *не* в българския е „poststressing and hosts clitic clusters“.

¹¹ Срв.: *Съпоставително езикознание*, 2011, № 2, с. 21.

¹² За термина *опора на клитиката* в българския вж. част I. на същата студия, публикувана в *Съпоставително езикознание*, 2011, № 1, с. 6.

¹³ Ако обаче имат различни „опори“, клитиките и в двата езика могат да заемат различни (не-контактни) синтактични позиции. Срв. напр. българското изречение: *Може би вече си се видяла с Божана*. В следващото чешко изречение ситуацията е подобна, групата клитики *se mi* е свързана синтактично с *verbum finitum*, докато клитиката *tě* се отнася към инфинитива. Изречението може да има няколко словоредни варианта: *Věřím, že se mi podařilo tě přesvědčit./Věřím, že se mi podařilo přesvědčit tě./Věřím, že se mi tě podařilo přesvědčit*.

¹⁴ Свободната местоименна дателна форма не може да бъде изразена с пълна местоименна форма, а само с клитика: *Představ si, ona ti mu utekla žena. Představ si, ona ti Frantovi utekla žena. *Představ si, ona tobě Frantovi utekla žena*.

(в) Формите на чешкия и българския спомагателен (в българския също и копулативен) глагол *být/съм* са винаги преди местоименните клитики (с изключение на българското *е*, което винаги е след местоименните клитики).

(г) Клитиките се разполагат в еднакъв ред, независимо от това дали се намират преди или след предикативен глагол. С други думи, последователността на клитиките и в двата езика е своеобразно отражение на синтактичната структура на изречението.

Примери:

Донесъл съм си го. Донесъл ли съм си го? Аз съм си я донесъл. Аз бях си я донесъл. Няма ли да съм му я дал? Няма да съм му я дал ли? и др. (примерите са от Ницолова 2008).

Дала му ги е. Не ще ли сте му я дали?

Přinesl jsem si ho. Já jsem si ho přinesl. Pustil jsem se do toho. Vzal jsem si ji. Nebyl bych si ji vzal. Chtěl jsem mu poradit, ale on ti mě vůbec neposlouchal.

Известни разлики между чешкия и българския има в последователността на възвратните клитични форми. В чешкия възвратната клитика винаги предхожда невъзвратната местоименна клитика: *Ona si mi ti celý večer jen a jen stěžovala na svou tchýni*¹⁵. В българския възвратното местоимение е винаги преди винителната местоименна форма (*аз съм си го донесъл*), но и винаги след дателната форма: *не ми се пие тази топла бира; струва ми се, че...*

Последователността на клитиките обаче също подлежи на исторически промени¹⁶. Интересен е напр. фактът, че в текстовете на Я. А. Коменски клитичната форма на личното местоимение по правило предхожда клитичното възвратно местоимение: *zdála mi se toho nemalá býti potřeba, abych..., na tom mi se ustanovovala mysl..., aniž mi se hrubě chtělo s někým se raditi...*; също така възвратната клитика е разположена в рамките на NP, напр. *potřeba, abych se dobře, k kterému bych se houfu lidí připojiti a v jakých věcech život trávití měl, rozmysli*¹⁷:

В съвременния български отклонения от обичайната последователност на клитиките могат да бъдат открити напр. в диалектите: *Майка го не пуца* (примерът е от Димитрова-Вълчанова 1999: 95).

Частично вариантна е позицията на дателните местоименни клитики в чешки изречения като напр.:

Takovéhle reklamní tiskoviny jsou mi/mi jsou pravidelně vhažovány do schránky.

¹⁵ От гледна точка на словореда са по-сложни случаите, когато в изречението има две възвратни клитики, едната от които се отнася към *verbum finitum*, а другата към инфинитива: *Nechtělo se mi si posedět, nechtěl jsem dneska žít pod světlem žárovek.*

¹⁶ Напр. по въпроса за позицията на клитиката *se* в чешкия език през Барока пише П. Косек 2008. Позицията на клитиката *se* в чешкия език през епохата на Хуманизма е обект на изследването на Ш. Лешнерова 2002.

¹⁷ Текстът на Я. А. Коменски „Лабиринтът на света“ е достъпен на адрес: http://users.ox.ac.uk/~tayl0010/labyrinth_frame.html.

Кой от двата варианта ще бъде предпочетен зависи предимно от дължината на първия синтактичен член, т. е. от това дали говорещият ще го възприеме като самостоятелна ритмична цялост, отделена от останалата част с пауза (т. е. в значение „*pokud jde o reklamní tiskoviny*“), или не. Обикновено се предпочита словоредният вариант с клитика на второ място, т. е. вариантът с *mi jsou*, тъй като той е с по-плавен ритъм.

В повечето случаи обаче се казва:

Takovéhle reklamní tiskoviny mi byly pravidelně vhažovány do schránky.

4.12. „*Li*“

Ако качеството „енклитичност“ се определя от непроменливостта на позицията спрямо „опората“, то за чешката въпросителна частица *-li*¹⁸ може да се твърди, че тя има най-постоянен енклитичен характер. Частицата *-li* се свързва с опората чрез съединителна чертица. В съвременния чешки език за опора на клитиката най-често служи личната глаголна форма. В архаични (или поетични) текстове опора може да бъде и някоя друга част на речта.

Примери:

Chytí-li pes čerstvou stopu, pustí se po ní.

Tělesně nebyl postižený nijak, nepočítáme-li ovšem mohutný pivní mozol.

Leč prázdná-li má řeč, tož obraťte.

Míchané-li vejce s pažitkou a kvěťákem možno dostat k večeři?

Mnoho-li dětí může být pyšno na svého otce?

Krásně-li o Vavřinci a Bartoloměji, na dobrý podzimek máš velkou naději.

Prodal ten dům za pět milionů, ne-li za víc (всички примери са от SYN¹⁹).

Независимо че се пише отделно, с непроменлив енклитичен характер се отличава и българската единица *ли* („частицата-съюз“ според терминологията на Ницолова 2008: 465). Тя обикновено е в позиция след глагола, явяващ се интонационен център (= рема) на изречението:

Донесе ли ми книгата? Божана успя ли да защити дисертацията? Дисертацията ли защити тя? Тя защити ли дисертацията? Вчера ли Янко се върна от Прага? Вчера върна ли се Янко от Прага? От Прага ли се върна той?

¹⁸ Важно е да се припомни, че чешката частица *-li* е с функция, различна от тази на българския ѝ еквивалент. Основната разлика се съдържа във факта, че в съвременния чешки език *-li* обикновено не се употребява при образуване на констативни въпроси. *Má hlad? – Гладен ли е?* Констативният въпрос в чешки език се образува чрез словоредна инверсия на съобщителното изречение (*Má hlad. Je z Brna.*) и интонация: *Má hlad? Je z Brna?*

¹⁹ Подробна информация за структурата на Чешкия национален корпус вж. на адрес <http://www.korpus.cz>. Примерите, използвани за целите на тази студия, в по-голямата си част са ексцерпирани от частта на SYN, съдържаща повече от половин милиард думи. Специализираните примери и данните, илюстриращи дистрибуцията на клитиките в разговорния чешки език, са с източник субкорпуса на разговорния чешки език – ORAL2008, субкорпуса на пражката разговорна реч – РМК и субкорпуса на бърненската разговорна реч – ВМК

Частицата *ли* е винаги неударена, затова не може да стои непосредствено след проклитичната отрицателна частица *не*, а едва след първата ударена дума след отрицанието:

Не съм ли ти го казал? Не ще ли дойдеш довечера у нас?

но не и:

**Не ли съм ти го казал?*

От гледна точка на типологията е съществен фактът, че в случай, в който чешкият не проявява гъвкавост по отношение на позицията на клистиката *-li*, българският съумява да изрази разлики в актуалното членение именно чрез различната позиция на клистиката *ли*. Срв. изреченията

Планински чай ли пиеш? – Да, хубав е – от риган, мащерка, маточина и ягода.

и

Планински чай пиеш ли? – Да, обичам го, но обичам и черен чай.

В първия вариант рема е NP *планински чай* и глаголът е в актуално сегашно време. Към изречението може да бъде зададен напр. въпросът *Какво пиеш?* Във втория вариант ремата е глагол, който обаче не е в актуално сегашно време – към изречението може да се зададе напр. въпросът *Пиеш ли = обичаш ли билков чай?*

4.13. Възвратна клитика, съчетана с отглаголно съществително в чешкия. Позиция на клистиката при съчетаването и с отглаголно прилагателно в българския

В съвременния чешки език – за разлика от българския – е възможно при трансформиране на възвратен глагол в отглаголно съществително, оформено с наставка *-ní/-tí*, възвратността да бъде изразена чрез добавяне на кратка местоименна форма *se/si*. В тези случаи *se/si* има постоянна позиция²⁰, намира се непосредствено след отглаголното съществително: *Honzíkovo hraní si se stavebnicí*, но не и **Honzíkovo si hraní se stavebnicí*. Наличието на рефлексивно местоимение в NP е възможно²¹, но не е задължително, при това дори в случаите, когато отглаголното съществително е образувано от *reflexiva tantum*: напр. *smát se, zasmát se, usmát se, no povědět něco pro zasmání, děkovat přívětivým pousmáním; setkávat se, no setkávání lidí*. Както, изхождайки от по-старата лингвистична литература, отбелязват Ф. Травничек (1951: 1406), а по-късно и М. Йелинек (1963: 230), в чешкия език става дума за „развойна новост“²², отглаголни съществителни в комбинация с възвратни форми започват да се появяват по-често едва в началото на Възраждането. Ф. Травничек (1951: 1404) оценява наличието на такива рефлекс-

²⁰ Във връзка с това Я. Томан (2000: 161) пише за т. нар. неканонична позиция на клитиките.

²¹ Нито един от останалите типове деятелни съществителни не може да се комбинира с форма на възвратното местоимение. Може да се каже *hraní si*, но не и **hra si*. По този въпрос срв. Карлик 2010.

²² Превод Б. Н., в оригинала – „vývojová novota“.

сивни форми при някои отглаголни съществителни (напр. *divení se*, *chování se*, *loučení se*, *toulání se*) като звучащи „съвсем неестествено“²³ (1951: 1405). Въпреки това още М. Йелинек (1963), а повече от две десетилетия след него и авторите на „Чешка граматика“ (по-конкретно на т. 1, 1986: 424–431 и т. 2, 1987: 91, 135–141, 174–179, 413 и 423), стигат до едно и също заключение, а именно че в днешния чешки език броят отглаголни съществителни, съчетани с форма на възвратно местоимение, *нараства*. Както подчертава М. Йелинек (1963: 237), „не може да тълкуваме този факт като нарушение на книжовната норма – напротив – той я обогатява“²⁴. Увеличаването на броя възвратни глаголи (в резултат на това увеличаването на броя рефлексивни отглаголни съществителни) е продуктивен процес в чешкия език, регистриран и в чешкия корпусен материал (Ухлиржова 2007). Според Б. Нишева (2009: 72) репертоарът от възвратни глаголи се обогатява по-бързо в съвременния чешки, отколкото в съвременния български език.

Възвратната морфема може се комбинира с отглаголно съществително само когато при съответната употреба девербативът запазва своето деятелно значение, т. е. ако отглаголното съществително изразява процесуалност на действието (когато е образувано от несвършен глагол) или фазовост на действието (когато е образувано от свършен глагол), например в изречението *Knížku lze číst mimo jiné jako pisatelovo vyrovnávání se s invazí postmodernismu* отглаголното съществително *vyrovnávání se* е образувано от възвратния глагол *vyrovnávat se*. Ако вербалното съществително има семантика, различна от деятелната, *se/si* не могат да се употребят. Може да се каже *Jeho psaní (si) poznámek z přednášky bylo nesystematické*. Но само: *Psaní (= dopis) poslal doporučeně*.

Вербалното съществително не може да се комбинира с клитично местоимение за 3. л.:

Na nádraží přijel vlak s uhlím. Překládání uhlí z vlaku do aut bylo v mrazivém počasí obtížné.

**Překládání ho z vlaku do aut bylo v mrazivém počasí obtížné.*

Но:

Překládat ho z vlaku do aut bylo v mrazivém počasí obtížné.

Ако авторът на текста реши по-нататък да не повтаря познатото от контекста съществително (*uhlí*) и вместо него да използва анафорично местоимение, той или ще трябва да избере притежателно местоимение (*jeho překládání*), или ще трябва да замени вербалното съществително с инфинитив (*překládat*), като само във втория случай може да използва клитична форма на личното местоимение (*ho*). Това е още една съществена типологична разлика между чешкия и българския, защото, както е известно, в българския език няма инфинитив.

Както вече бе отбелязано, възвратната морфема не влиза в състава на българското отглаголно съществително. Възвратната морфема обаче може да се

²³ Превод Б. Н., в оригинала – „zcela neústrojně“.

²⁴ Превод Б. Н., в оригинала: „nemůžeme v tom vidět porušování spisovné normy, nýbrž naopak její obohacování“.

комбинирана с деятелни прилагателни, образувани от възвратни глаголи и формите за сегашно и минало деятелно причастие:

често повтаряща(та) се лъжа, стръмно спускащите се витоишки склонове, завинаги обичащ те (последният пример е от П. Пашов (2008: 315),

НО НЕ И:

**често се повтаряща(та) лъжа, *стръмно се спускащите витоишки склонове, *завинаги те обичащ.*

В подобни случаи в българския е възможна само постпозитивна позиция на клитиките, докато в чешкия позицията на възвратната клитика при отглаголните прилагателни на *-ící* зависи от синтактичните предпоставки:

ustavičně se opakující proces, odstranit příčinu vzniku opakující se poruchy.

Библиография

- Беличова, Ухлиржова 1996: H. Běličová, L. Uhlířová. *Slovanská věta*. Praha: Euroslavica, 1996.
- Димитрова-Вълчанова 1999: M. Dimitrova-Vulchanova. Clitics in the Slavic languages. – In: H. van Riemsdijk. (Ed.) *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999, 83–121.
- Докулил 1956: M. Dokulil. Opravovat zvrtné se, si po čárce? – In: *Naše řeč*. D. 39. 1956, 108–113.
- Йелинек 1963: M. Jelínek. Podstatná jména slovesná se zvrtným zájmenem. – In: *Naše řeč*. D. 46, 1963, 229–237.
- Карлик 2010: P. Karlík. Moravské pokračování syntaktické koncepce Františka Daneše. – In: S. Čmejrková, J. Hoffmannová, E. Havlová. (Eds.) *Užívání a prožívání jazyka*. Praha: Karolinum, 2010, 27–32.
- Косек 2008: P. Kosek. Slovosled reflexivního výrazu se ve frázi verba finita v barokní češtině. – In: M. Čornejová, P. Kosek. (Eds.) *Jazyk a jeho proměny*. Brno: Host, 2008, 145–163.
- Лешнерова 2002: Š. Lešnerová. Postavení příklonky se v textu Kryštofa Haranta z Polžic „Cesta z království Českého... do Země svaté...“ – In: Z. Hladká, P. Karlík. (Eds.) *Čeština – univerzálie a specifika*. D. 4. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, 325–327.
- Ницолова 2008: P. Ницолова. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Нишева 2009: B. Niševa. *Inovační procesy v české a bulharské jazykové situaci*. Praha: Filozofická fakulta Karlovy Univerzity, 2009. [Rukopis disertační práce.]
- Основна граматика на чешкия език 1995: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- Пашов 2008: П. Пашов. Специфика на приглаголните личноместоименни форми в съвременния български книжовен език. – В: Я. Бъчваров, М. Виларова, Й. Трифонов. [Ред.] *В търсене на смисъла и инварианта*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 312–325.

- Свобода 2000: A. Svoboda. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy. I. – In: Z. Hladká, P. Karlík. [Eds.] *Čeština – univerzália a specifika*. D. 2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 149–159.
- Свобода 2001: A. Svoboda. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy. II. – In: Z. Hladká, P. Karlík. [Eds.] *Čeština – univerzália a specifika*. D. 3. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, 81–85.
- Томан 2000: J. Toman. Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích. – In: Z. Hladká, P. Karlík. [Eds.] *Čeština – univerzália a specifika*. D. 2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 161–165.
- Травничек 1951: F. Trávníček. *Mluvnice češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.
- Ухлиржова 2007: L. Uhlířová. Volný morfém *se/si* u substantiv verbálních na *-ní/-tí* v současné češtině (s využitím českých korpusů). – In: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*. 71–72. Novi Sad, 2007, 173–187.
- Франкс, Кинг 2000: S. Franks, T. H. King. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Чешка граматика, 1, 1986: *Mluvnice češtiny. Díl 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfejka. Tvoření slov*. Praha: ÚJČ AV ČR, 1986.
- Чешка граматика, 2, 1986: *Mluvnice češtiny. Díl 2. Tvarosloví*. Praha: ÚJČ AV ČR, 1986.

Превод от чешки: Божана Нишева

e-mail: lidauhlirova@seznam.cz